

تأملی درباره اعلام خطبه‌ای از نهج البلاغه: علاء بن زیاد و عاصم بن زیاد^۱

سیدحسین مهدیکhani سروجهانی^۲

استادیار گروه معارف اسلامی، واحد قزوین، دانشگاه آزاد اسلامی، قزوین، ایران

چکیده

شریف رضی (د ۴۰۶ هـ) در یکی از خطبه‌های نهج البلاغه از دو نفر به نام‌های علاء بن زیاد حارثی در جایگاه شخصی متمول و عاصم بن زیاد حارثی به عنوان فردی زاهدپیشه نام برده است که توسط امام علی (ع) موعظه شده‌اند. در این مقاله براساس اخبار و گزارش‌های منابع تاریخی، رجالی، حدیثی و ادبی، محتوای خطبه و اشخاص نام‌برده در آن بررسی شده است. عاصم بن زیاد حارثی و علاء بن زیاد حارثی متمول، هر دو در تاریخ مجهول‌اند. شریف‌رضی، و متقدمین و متأخرین او علاء بن زیاد عدوی زاهد (د ۹۴ هـ) را با عاصم بن زیاد اشتباه گرفته‌اند؛ هم‌چنین شریف‌رضی و برخی به اشتباه به جای ربیع بن زیاد از علاء بن زیاد حارثی به عنوان فرد متمول نام برده‌اند. افزون بر این به نظر می‌رسد اصل خبر مربوط به حسن بصری باشد، اما در نهج البلاغه و سایر منابع به امام علی (ع) نسبت داده شده است.

کلیدواژه‌ها: امام علی (ع)، نهج البلاغه، شریف‌رضی، عاصم بن زیاد، علاء بن زیاد، ربیع بن زیاد،

حسن بصری.

۱. تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۲/۳؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۵/۲۹

۲. رایانامه: s.h.mahdikhani@gmail.com

مقدمه

نهج البلاغه شامل نامه‌ها، خطبه‌ها و سخنان امام علی (ع) با موضوعات متنوعی، مانند معارف توحیدی، موعظه، تبیین و تحلیل حوادث سیاسی و اجتماعی^۳ و توصیه به کارگزاران^۴ است که شریف رضی^۵ در اواخر قرن چهارم هجری آن‌ها را جمع‌آوری کرده است. سید رضی انگیزه خود برای تألیف نهج البلاغه را درخواست دوستانش برای جمع‌آوری مجموعه سخنان فصیح و بلیغ علی (ع) ذکر کرده است؛^۶ بنابراین او کوشیده است تا از میان احادیث منقول از امام علی (ع) بلیغ‌ترین و زیباترین آن‌ها را برگزیند و در این مجموعه گرد آورد. همین ویژگی سبب شهرت و جاودانگی این کتاب گشته است و برخی ادیبان عرب فصاحت و بلاغت آن را ستوده‌اند.

۳. امام علی (ع) در مواقع مختلف حوادث گذشته را تبیین و تحلیل نموده‌اند؛ از جمله در بخشی از خطبه ۱۹۲ (معروف به خطبه قاصعه) درباره سرنوشت گذشتگان و عواملی که موجب عزت و ذلت آن‌ها شده، می‌فرماید: «پس بنگرید که چگونه بودند آنگاه که وحدت اجتماعی داشتند؛ خواسته‌های آنان یکی، قلب‌های آنان یکسان و دست‌های آنان مددکار یکدیگر، شمشیرها یاری کننده، نگاه‌ها به یک سو دوخته و اراده‌ها واحد و هم‌سو بود. آیا در آن حال مالک و سرپرست سراسر زمین نبودند و رهبر و پیشوای همه دنیا نشدند؟ پس به پایان کار آن‌ها نیز بنگرید در آن هنگام که به تفرقه و پراکندگی روی آوردند و مهربانی و دوستی آنان از بین رفت و سخن‌ها و دل‌های‌شان گوناگون شد، از هم جدا شدند، به حزب‌ها و گروه‌ها پیوستند، و خداوند لباس کرامت خود را از تن‌شان بیرون آورد و نعمت‌های فراوان شیرین را از آن‌ها گرفت و داستان آن‌ها در میان شما عبرت‌انگیز باقی ماند» (نک. فیض الاسلام، ۸۰۲/۱-۸۰۳).

۴. برای نمونه نک. عهدنامه مالک اشتر؛ (همو، ۹۹۱/۵ به بعد).

۵. محمد بن حسین بن موسی معروف به شریف رضی (۳۵۹-۴۰۶ هـ) از علمای بزرگ شیعه به‌شمار می‌رود. شریف رضی از طرف آل بویه نقیب علویان بود و امارت حج و ریاست دیوان مظالم را نیز بر عهده داشت. هم‌چنین او در بغداد برای آموزش شاگردان دارالعلمی تأسیس کرد. او در موضوعاتی همچون فقه، کلام، تفسیر، حدیث و شعر آثاری به جای گذاشته است؛ نجاشی ۱۲ کتاب به او نسبت داده است: خصائص الائمة، حقائق التنزیل، مجاز القرآن، الزیادات فی شعر ابی تمام، تلخیص البیان، الرسائل و دیوان شعر از جمله آن‌ها است (نک. ابن ابی‌الحدید، ۴۱/۱؛ امین، ۲۱۸/۹؛ جعفری، ۲۲، ۲۸، ۳۵-۴۲).

۶. فیض الاسلام، ۱۳/۱-۱۴.

به‌رغم صحت انتساب نهج البلاغه به شریف رضی،^۷ انتقاداتی نیز به آن وارد شده است.^۸ همچنین به‌رغم شرح‌ها و تحقیقات زیادی که پیرامون نهج البلاغه و اسناد و مصادر آن صورت گرفته،^۹ اما تحقیق انتقادی و بررسی محتوایی آن مغفول مانده است؛ بنابراین تحقیق انتقادی و بررسی سندی محتوای نهج البلاغه جهت شناخت سخنان صادر شده از امام علی (ع) ضروری می‌نماید. نوشتار حاضر با همین هدف یکی از خطبه‌ها^{۱۰} را که درباره شخصیت‌های مذکور در آن ابهام و اختلاف هست، بررسی می‌کند. شریف‌رضی در این خطبه از دو شخص به نام‌های علاء بن زیاد حارثی به عنوان فردی متمول و عاصم بن

۷. هرچند برخی در انتساب نهج البلاغه به سید رضی و انتساب محتوای آن به حضرت علی (ع) تردید کرده‌اند و به‌ویژه آن را به برادر او سید مرتضی (۳۵۵-۴۳۶هـ) نسبت داده‌اند (ابن خلکان، ۳/۳؛ ذهبی، میزان الاعتدال، ۳/۱۲۴؛ ابن حجر، لسان المیزان، ۴/۲۲۴)؛ اما بسیاری دیگر معتقدند که سید رضی این کتاب را جمع‌آوری کرده و هیچ‌کدام از خطبه‌ها و دیگر بخش‌های نهج البلاغه تألیف سید مرتضی نیست (شهرستانی و دیگران، ۱۱۵-۱۲۵)؛ زیرا قبل از سید رضی دیگران نیز به خطبه‌ها و سخنان امام علی (ع) پرداخته بودند که احتمالاً برخی از آن‌ها منبع سید رضی نیز بوده است. یعقوبی (د ۲۹۲هـ) در مشکاة الناس از ۴۰۰ خطبه به جای مانده از علی (ع) سخن رانده است (یعقوبی، ۱۲ و ۴۸)؛ همچنین مسعودی (د ۳۴۶هـ) در مروج الذهب تعداد خطبه‌های به جای مانده از علی (ع) را ۴۸۰ خطبه دانسته است (مسعودی، ۲/۴۱۷)؛ ابن شعبه حرانی نیز در سده چهارم هجری تنها خطبه‌های مربوط به توحید از امام علی (ع) را به اندازه کتاب تحف العقول خود تخمین زده است (حرانی، ۶۱)؛ احتمالاً ابن ابی‌الحدید (د ۶۵۶هـ) بر همین اساس به صحت انتساب محتوای نهج البلاغه به امام علی (ع) تأکید کرده است (ابن ابی‌الحدید، ۸/۱-۹).

۸. بنابر گفته شوشتری (تستری)، چون تلاش و سعی سیدرضی انتخاب سخنان فصیح و بلیغ امام علی (ع) بوده، در برخی موارد به اشتباه سخنانی را آورده که دشمنان آن حضرت به ایشان نسبت داده‌اند. شریف‌رضی گاهی سخنان امیرالمومنین (ع) را تقطیع کرده است. همچنین برخی سخنانی را آورده که انتساب آن‌ها به حضرت علی (ع) تکذیب شده است. گاهی نیز سخنان سایر ائمه را به امام علی نسبت داده است؛ (نک. بهج الصباغة، ۱/۲۳-۱۷).

۹. از جمله تحقیقاتی که پیرامون اسناد نهج البلاغه انجام گرفته است، عبارتند: مستدرک نهج البلاغه، هادی کاشف الغطا؛ استناد نهج البلاغه، امتیاز علی خان عرشی؛ مصادر و اسانید نهج البلاغه، عبدالزهراء حسینی خطیب؛ بحثی کوتاه پیرامون مدارک نهج البلاغه، رضا استادی؛ پژوهشی در اسناد و مدارک نهج البلاغه، محمد مهدی جعفری و روش‌های تحقیق در اسناد و مدارک نهج البلاغه، محمد دشتی.

۱۰. فیض الاسلام، خطبه ۲۰۰؛ صالح، خطبه ۲۰۹؛ عبده، خطبه ۲۰۴.

زیاد حارثی به عنوان فردی زاهدپیشه نام برده که امام علی (ع) آن دو را نصیحت کرده است. طبق این خبر: امام علی (ع) در بصره به عیادت علاء بن زیاد حارثی رفت. وقتی خانه مجلل علاء را دید، به او توصیه فرمود تا اموالش را در راه خدا و امور مسلمین صرف کند. سپس علاء نزد علی (ع) از برادرش عاصم بن زیاد که پشمینه پوشیده و انزوا گزیده بود، شکایت کرد؛ بنابراین علی (ع) عاصم را به حضور طلید و ضمن سرزنش او، وی را به استفاده از نعمت‌های حلال توصیه کرد.^{۱۱}

در منابع تاریخی و رجالی از علاء بن زیاد به عنوان عابد و زاهد و کسی که از دنیا دوری گزیده بود یاد شده است؛^{۱۲} بنابراین معرفی او توسط شریف رضی و عده‌ای دیگر،^{۱۳} خاصه شارحان و پژوهش‌گران نهج البلاغه^{۱۴} به عنوان شخص متمول و برخوردار از ثروت و خانه مجلل قابل تأمل است. البته کسانی که قبل از شریف رضی این خبر را درباره احتجاج

۱۱. شرح کامل خبر این گونه است: «امام علی (ع) در بصره بر علاء بن زیاد که از یارانش بود، وارد شد. وقتی خانه مجلل و وسیع او را دید، فرمود: با این خانه وسیع در دنیا چه می‌کنی در حالی که در آخرت به آن نیازمندتری. اگر در این خانه وسیع مهمانان را پذیرایی کنی، با نیکوکاری به خویشاوندان ببیوندی و حقوقی که بر گردن تو است به صاحبان حق برسانی آنگاه می‌توانی با همین خانه به آخرت نیز برسی. علاء گفت: از برادرم عاصم بن زیاد به شما شکایت می‌کنم. امام فرمود: او را چه شده است؟ علاء گفت: عبایی پوشیده و از دنیا کناره گرفته است. امام فرمود: او را بیاورید. وقتی عاصم آمد، امام به او فرمود: ای دشمنک جان خویش! شیطان سرگردانت کرده، آیا تو به زن و فرزندان رحم نمی‌کنی؟ تو می‌پنداری که خداوند نعمت‌های پاکیزه‌اش را حلال کرده، اما دوست ندارد تو از آن‌ها استفاده کنی. تو در برابر خدا کوچک‌تر از آنی که این گونه با تو رفتار کند. عاصم گفت: ای امیر مؤمنان، پس چرا تو با این لباس خشن و آن غذای ناگوار به سر می‌بری؟ امام فرمود: وای بر تو من همانند تو نیستم، خداوند بر پیشوایان حق واجب کرده که خود را با مردم ناتوان همسو کنند، تا فقر و ناداری تنگدست را به هیجان نیاورد و به طغیان نکشاند» (نک. فیض الاسلام، ۶۶۲/۴-۶۶۳، خطبه ۲۰۰؛ صالح، ۳۲۴، خطبه ۲۰۹؛ عبده، ۲۱۳/۲، خطبه ۲۰۴).

۱۲. ابن سعد، ۱۶۳/۷؛ بخاری، ۵۰۷/۶؛ ابن حبان، مشاهیر علماء، ۱۴۶/۱؛ همو، الثقات، ۵۰۲/۵؛ ابن کثیر، ۲۶/۹.

۱۳. طبرسی، ۱۴۷/۹.

۱۴. برای نمونه نک. صالح، ۳۲۴/۱، خطبه ۲۰۹؛ عبده، ۲۱۳/۲، خطبه ۲۰۴؛ امینی، ۳۰۹/۱؛ ناظم‌زاده، ۷۹۳/۲.

امام علی (ع) با عاصم بن زیاد آورده‌اند _ جز اسکافی (د ۲۴۰هـ) _^{۱۵} بقیه به جای علاء بن زیاد از ربیع بن زیاد به عنوان برادر عاصم و شخص متمول اسم برده‌اند.^{۱۶} بعد از شریف-رضی نیز عده‌ای ربیع بن زیاد را برادر عاصم دانسته‌اند؛^{۱۷} هم‌چنین برخی معاصران با اذعان به اشتباه شریف‌رضی، ربیع بن زیاد را ترجیح داده‌اند.^{۱۸} وجه مشترک تمام منابع و تحقیقات راجع به خبر مذکور این است که شخص زاهدی که امام علی (ع) او را به بهره‌مندی از نعمت‌های دنیوی توصیه کرده‌است، عاصم بن زیاد را ذکر کرده‌اند؛ این در حالی است که عاصم بن زیاد در تاریخ ناشناخته‌است^{۱۹} و نام وی به‌جز خبر مذکور در جای دیگر نیامده و راجع به او اطلاعاتی در دست نیست.

این‌که مخاطبان امام علی (ع) در این خطبه چه کسانی‌اند؟ آیا افراد مذکور در این خبر در زمره اصحاب علی (ع) بوده‌اند؟ آیا در تاریخ دو شخص به اسم علاء بن زیاد وجود داشته که یکی متمول و دیگری زاهدپیشه باشد؟ آیا شریف رضی و متقدمین او دچار اشتباه شده‌اند؟ و این‌که آیا راویان خبر معلوم و موثق‌اند؟ سؤالاتی است که پژوهش حاضر در پی پاسخ آن‌ها است. از این‌رو ابتدا به بررسی محتوای خبر در منابع دیگر که تا سده هفتم هجری تألیف شده‌اند، پرداخته می‌شود، سپس شخصیت‌های خبر در منابع تاریخی و رجالی بررسی و تحلیل می‌گردد.

۱۵. اسکافی از علاء بن زیاد نام برده‌است (نک. ۲۴۳).

۱۶. ابن‌عبدربه، ۲۱۳/۲-۲۱۴ و ۲۵۰/۷-۲۵۱؛ کلینی، ۴۱۰/۱؛ ابوحیان، ۶۵/۹-۶۶.

۱۷. ابن‌ابی‌الحدید، ۳۵/۱۱-۳۶؛ ابوحیان، ۶۵/۹-۶۶؛ ابن‌جوزی، ۱۰۶/۱.

۱۸. تستری، بهج الصباغة، ۳۶۴/۶؛ همو، قاموس الرجال، ۵۹۶/۵؛ مهدوی دامغانی نیز اشتباه نساخ یا اشتباه و سهوالقلم سیدرضی را احتمال داده‌است (۱۳۷/۵).

۱۹. بابایی آملی، مؤلف فرهنگ اعلام نهج البلاغه نیز راجع به عاصم بن زیاد اطلاعاتی به‌دست نیاورده‌است (نک. بابایی آملی، ۳۱۴).

محتوای خبر در منابع دیگر

عده‌ای قبل از شریف رضی خبر دیدار و گفتگوی امام علی (ع) با عاصم بن زیاد و برادر او علاء بن زیاد (برخی منابع ربیع بن زیاد) را آورده‌اند. هم‌چنین معاصران و متأخران شریف رضی نیز آن را ذکر کرده‌اند، که به ترتیب تاریخی آن‌ها را بررسی می‌کنیم:

۱. المعیار و الموازنة فی فضائل الامام امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب (ع). این

کتاب که به ابوجعفر اسکافی معتزلی (۲۴۰هـ) نسبت داده شده، ظاهراً نخستین اثر موجود است که خبر عیادت امام علی (ع) از علاء بن زیاد و گفتگوی آن حضرت با عاصم بن زیاد در آن آمده است. اسکافی بی‌آن که اسمی از راوی یا راویان خبر ببرد آن را با عبارت «ذکروا» آورده است.^{۲۰} محتوای خبر اسکافی با شریف رضی تفاوتی ندارد؛ از این رو احتمال می‌رود شریف رضی خبر را از اسکافی گرفته باشد.

۲. العقد الفرید، ابن عبدربه قرطبی (۳۲۸هـ). ابن عبدربه خبر را به نقل از عتبی

(احتمالاً محمدبن عبدالله عتبی (د ۲۲۸هـ) از افاضل و شعرای مشهور عرب و صاحب تألیفات چون الاخلاق، اشعار الاعراب، اشعار النساء و الخیل الذبیح)^{۲۱} در دو جا با اندکی تفاوت آورده^{۲۲} و به جای علاء بن زیاد از ربیع بن زیاد با کنیه ابوعبدالرحمن اسم برده است. بنا بر گفته ابن عبدربه، تیری به پیشانی ربیع اصابت کرده و او را رنجور ساخته بود. لذا امام علی (ع) به عیادت او رفت. چون خانه مجلل او را دید، وی را به پرهیز از تجملات دنیوی و صرف اموالش در راه خدا توصیه کرد. ابن عبدربه در احتجاج امام با عاصم آیاتی از قرآن کریم را ذکر می‌کند که حضرت به آن‌ها استدلال کرده است.^{۲۳} هم‌چنین ابن عبدربه

۲۰. اسکافی، ۲۴۳.

۲۱. مدرس، ۶۸/۳.

۲۲. ابن عبدربه، ۲۱۳/۲-۲۱۴؛ ۲۵۰/۷-۲۵۱.

۲۳. ابن عبدربه یکجا فقط آیاتی از سوره الرحمن/۲۰-۲۲، فاطر/۳۵، الضحی/۱۱ و اعراف/۳۲ را ذکر کرده است (نک. ۲۱۳/۲-۲۱۴)؛ اما در جای دیگر افزون بر این، آیاتی از سوره بقره/۱۷۲ و مومنون/۵۱ را نیز آورده است (نک.

۲۵۰/۷-۲۵۱).

افزوده است: عاصم پس از شنیدن نصیحت، از امام اطاعت کرد و لباس مندرس و کهنه را از تن درآورد.^{۲۴} البته در نهج البلاغه به این آیات و اطاعت عاصم از امام اشاره‌ای نشده است.

۳. کافی، کلینی (د ۳۲۹هـ). کلینی خبر را در محاجّه امام علی (ع) با عاصم بن زیاد از دو طریق: یکی از طریق علی بن محمد از صالح بن ابی حماد؛ دیگری از طریق عده‌ای از اصحابش از احمد بن محمد و دیگران - که کلینی اسم‌شان را ذکر نکرده - آورده است.^{۲۵} در طریق اول صالح بن ابی حماد قرار دارد. هر چند برخی رجال شناسان به وثاقت او اذعان کرده‌اند،^{۲۶} اما نجاشی امر صالح را پوشیده و مبهم دانسته و با عبارت «يعرف و ينكر» یعنی او ضعیف است و روایاتش اعتبار ندارد، از وی یاد کرده است؛^{۲۷} ابن غضائری (د قبل از ۴۵۰هـ) نیز او را ضعیف دانسته است.^{۲۸} در طریق دوم نیز کلینی اسامی همه راویان را ذکر نکرده است؛ بنابراین از طرقی که کلینی خبر را آورده، نمی‌توان به صحت آن پی برد.

کلینی محتوای خبر را همانند ابن عبدربه نقل کرده و به جای علاء بن زیاد از ربیع بن زیاد اسم برده است؛ با این تفاوت که وی به تیر خوردن و جراحی و درد ربیع و عیادت امام با او اشاره نکرده است، بلکه فقط از شکایت ربیع از برادرش، عاصم که با عزلت‌گزینی سبب رنجش خانواده‌اش شده بود، سخن رانده است. کلینی نیز برخی آیات قرآن را که علی (ع) به آن‌ها استدلال کرده، البته با تفاوت، آورده است.^{۲۹}

۲۴. ابن عبدربه، ۲۵۰/۷-۲۵۱.

۲۵. کلینی، ۴۱۰/۱.

۲۶. طوسی، ۵۶۶؛ مامقانی، ۹۱/۲؛ خوئی، ۵۹/۱۰.

۲۷. نجاشی، ۱۹۸/۱.

۲۸. ابن غضائری، ۷۰/۱.

۲۹. کلینی فقط آیاتی از الرحمن/۱۰-۱۱ و ۱۹-۲۲ و الضحی/۱۱ را آورده که متفاوت از آیاتی است که در العقدالفرید آمده است؛ (نک. ۴۱۱/۱).

۴. **الإختصاص، منسوب به شیخ مفید (د ۱۳ هـ)**. صاحب الاختصاص^{۳۰} خبر را بسیار کوتاه و متفاوت از دیگران نقل کرده است. تفاوت اساسی در این است که وی به جای فرزندان زیاد (عاصم بن زیاد و علاء بن زیاد یا ربیع بن زیاد) از فرزندان شداد، یعنی زیاد بن شداد حارثی و عبیدالله بن شداد نام برده است.^{۳۱}
۵. **البصائر والذخائر، ابوحیان توحیدی (د حدود ۱۴ هـ)**. ابوحیان که در آثارش، به ویژه پیرامون موعظه و زهد از عبارات نهج البلاغه بهره گرفته است، در عبارتی کوتاه به نقل از ابن المعتز^{۳۲} بی آن که به گفتگوی امام علی (ع) با علاء بن زیاد یا ربیع بن زیاد اشاره کند، از نصیحت عاصم بن زیاد توسط آن حضرت سخن رانده است.^{۳۳}
۶. **ربیع الأبرار و نصوص الأخبار، محمود بن عمر زمخشری (د ۵۳۸ هـ)**. زمخشری خبر را همانند کلینی و ابن عبدربه آورده و از شکایت ربیع بن زیاد نزد امام علی (ع) از بردارش عاصم سخن رانده است؛ البته زمخشری منبع خبر را ذکر نکرده است.^{۳۴}
۷. **تفسیر مجمع البیان، شیخ طبرسی (د ۵۴۸ هـ)**. طبرسی خبر را با عبارت «قد اشتهر فی الروایه» به صورت کوتاه و شبیه شریف رضی نقل کرده و از عیادت امام با علاء

۳۰. در انتساب الاختصاص به شیخ مفید اختلاف است؛ برخی پژوهشگران صحت انتساب آن به شیخ مفید را انکار کرده اند (نک. معارف و حیدری، ۲۴-۲۵).

۳۱. بنا بر گفته شیخ مفید، زیاد بن شداد حارثی صحابی رسول الله از برادرش عبیدالله بن شداد شکایت کرد که او به عبادت پرداخته و لباس ژنده‌ای پوشیده و از هم نشینی با من دوری جسته است. عبیدالله بن شداد در توجیه رفتارش به امام گفت: همانند شما لباس پوشیده‌ام، علی (ع) فرمود: تو با من فرق داری. من پیشوای مردم هستم، باید همانند فقیرترین آن‌ها زندگی کنم (نک. مفید، الاختصاص، ۱۵۲؛ هم‌چنین، مجلسی، ۱۰۷/۴۰).

۳۲. عبدالله بن المعتز (۲۴۷-۲۹۶ هـ) از خلفای عباسی که فقط یک روز خلیفه بود. او ادیب و شاعری توانمند بود. ابن معتز علاوه بر نوشته‌ها و رسائلی که از خود به جای گذاشت به کلمات قصار نیز می‌پرداخت. ابوحیان، ثعالبی، ابن جوزی و دیگران کلمات قصار او را نقل کرده‌اند (نک. لسانی فشارکی، مدخل «ابن معتز»).

۳۳. ابوحیان، ۶۴/۹-۶۵.

۳۴. زمخشری، ۳۰/۵-۳۱.

بن زیاد و شکایت او از برادرش عاصم و نصیحت امام به عاصم سخن رانده است؛ البته با این تفاوت که طبرسی علاء را از اصحاب امام عنوان نکرده است.^{۳۵}

۸. *حدائق الحقائق فی شرح نهج البلاغه*، قطب الدین کیدری بیهقی (د بعد از ۵۷۶هـ). کیدری در شرح نهج البلاغه خبر را ذیل خطبه ۱۹۹ همانند شریف رضی آورده و علاء بن زیاد را از اصحاب امام علی(ع) دانسته و از عیادت امام از او و شکایت وی از برادرش، عاصم سخن رانده است.^{۳۶}

۹. *تلبیس ایلیس*، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی بن محمد جوزی (د ۵۹۷هـ). ابن جوزی در توضیح تلبیس ایلیس بر صوفیان، خبر را از ابی‌عبیده معمر بن مُثنیٰ^{۳۷} نقل کرده و گفته است، علی بن ابی‌طالب(ع) بر ربیع بن زیاد گذر کرد و ربیع از برادرش عاصم شکوه نمود. ابن جوزی در احتجاج امام با عاصم آیات قرآن را نیاورده است.^{۳۸}

۱۰. *تذکره الخواص من الامة فی ذکر خصائص الائمة*، سبط بن جوزی (د ۶۵۴هـ). سبط بن جوزی خبر را از احنف بن قیس^{۳۹} نقل کرده است. بنابر گفته وی، ربیع

۳۵. طبرسی، ۱۴۷/۹-۱۴۸.

۳۶. کیدری، ۱۸۵/۲-۱۸۶.

۳۷. ابوعبیده معمر بن مُثنیٰ (د ۲۱۰ یا ۲۱۱هـ) راوی و لغت‌شناس بزرگ اوایل عصر عباسی است. او به شعوبیه گرایش داشت و در کتاب المثالب به بدگویی برخی صحابه پرداخته است؛ به همین سبب اعراب چندان نظر خوبی نسبت به او نداشته‌اند، به طوری که در هنگام مرگش هیچ‌کس بر جنازه او حاضر نشد. کتاب‌های بسیاری را به او نسبت داده‌اند که برخی به موضوعاتی درباره خوارج، موالی و ایران مربوط است. کتاب خراسان، کتاب خوارج، کتاب موالی و کتاب فضائل الفرس به او منسوب‌اند (ابن ندیم، ۹۲-۹۳).

۳۸. ابن جوزی، تلبیس ایلیس، ۱۸۰.

۳۹. اَحْنَفُ بن قَیْس، ابویحر صخر بن قیس بن معاویه بن حصین (د ۶۷هـ) از رجال معروف صدر اسلام که در فتح ایران و وقایع مهم عصر خلافت امام علی(ع) و آغاز دولت اموی نقش داشت. گرچه احنف عصر پیامبر را درک کرده بود و به همین سبب ابن عبدالبر او را صحابی دانسته است، اما چون به دیدار حضرتش نائل نشده بود، اغلب رجال‌شناسان او را در شمار تابعین قرار داده‌اند. احنف از امام علی(ع)، عمر بن خطاب، عثمان بن عفان، عباس بن

بن زیاد نزد علی (ع) آمد و از برادرش عاصم شکایت کرد؛^{۴۰} یعنی این که، امام به عیادت ربیع نرفته، بلکه او به محضر امام رسیده است.

۱۱. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید (د ۶۵۶هـ). ابن ابی الحدید ابتدا خطبه را عینا از شریف رضی نقل کرده،^{۴۱} سپس در شرح آن به نقل از ابن خَشَّاب،^{۴۲} همانند ابن -عبدربه از عیادت امام علی (ع) با ربیع بن زیاد و گفتگوی آن حضرت با عاصم بن زیاد سخن رانده است.^{۴۳} او افزوده، علاء بن زیاد را که شریف رضی از او یاد کرده، من نمی شناسم؛ شاید دیگران او را بشناسند.^{۴۴}

افزون بر این منابع، سعید بن هبة الله راوندی (د ۵۷۳هـ) در منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغه و علی بن ناصر سرخسی نیشابوری (د بین ۶۲۲ تا ۶۲۵هـ) در شرح نهج البلاغه، در بیان معانی و شرح لغات دشوار خطبه ۲۰۰ بی آن که جزئیات خبر را بیاورند فقط از شخص علاء حارثی نام برده اند.^{۴۵}

با بررسی محتوای خبر در منابع مذکور شباهت ها و تفاوت هایی در آن ها دیده می شود که بر این اساس می توان آن ها را دسته بندی کرد:

دسته اول منبع خبر را آورده اند؛ ابن عبدربه از عتبی، کلینی از دو طریق، ابوحیان توحیدی از ابن معتز، ابن جوزی از ابی عبید معمر بن مثنی، سبط بن جوزی از احنف بن

عبدالمطلب، ابوذر غفاری و عبدالله بن مسعود حدیث نقل کرده است و کسانی چون حسن بصری، عروه بن زبیر، ابوادریس بصری و مالک بن دینار از او روایت کرده اند (نک. بیات، ذیل مدخل «احنف بن قیس»).

۴۰. سبط بن جوزی، ۴۵۷/۱-۴۵۸.

۴۱. ابن ابی الحدید، ۳۲/۱۱.

۴۲. ابومحمد عبدالله بن احمد بن خَشَّاب (د ۵۶۷هـ) در علم نحو، لغت، ادب، حدیث، منطق و نسب شناسی سرآمد بود. تواریخ میلاد الاثمه، القصیده البدیعیة، لمعة فی الکلام و مسائل فی النحو از جمله آثار او به شمار می روند (نک. فاضلی، ذیل مدخل «ابن خشاب»).

۴۳. ابن ابی الحدید، ۳۶/۱۱.

۴۴. همو، ۳۷/۱۱.

۴۵. راوندی، ۳۲۹.

قیس و ابن ابی‌الحدید از ابن خشاب خبر را ذکر کرده‌اند. همان‌طور که ملاحظه می‌شود منبع هیچ‌کدام از این دسته مشترک نیست، اما همه آن‌ها _جز ابوحنیف توحیدی_ به جای علاء بن زیاد از ربیع بن زیاد به عنوان فرد متمول یاد کرده‌اند؛ البته ابوحنیف توحیدی از شخص متمول خبر، این‌که علاء یا ربیع باشد، اسمی نبرده‌است.

دسته دوم که اغلب به شرح نهج البلاغه و بیان لغات دشوار آن پرداخته‌اند، منبع خبر را نیاورده‌اند؛ البته برخی از عبارات مستعمل در نقل حدیث استفاده کرده‌اند؛ اسکافی خبر را با عبارت «ذکروا» آورده و طبرسی عبارت «قد اشتهر فی الروایه» را به‌کار برده‌است. در این دسته، جز زمخشری که از ربیع بن زیاد اسم برده‌است، همه از علاء بن زیاد به عنوان فرد متمول خبر یاد کرده‌اند. با توجه به اشتراکاتی که در خبر این دسته وجود دارد، به نظر می‌رسد منبع آن‌ها شریف رضی بوده‌است. چنان‌که قبلاً گفته شد خود شریف رضی نیز بایستی خبر را از اسکافی گرفته باشد.

اما وجه مشترک هر دو دسته این است که همه بالاتفاق، شخص زاهدی که امام علی(ع) او را نصیحت کرده، عاصم بن زیاد را نام برده‌اند. البته راجع به گفتگوی امام با عاصم نیز در منابع تفاوت‌هایی دیده می‌شود؛ برخی با بیان جزئیات خبر، از استدلال امام به آیاتی از قرآن کریم اشاره کرده‌اند؛ بعضی نیز از اطاعت عاصم از علی(ع) پس از شنیدن نصیحت آن‌حضرت سخن رانده‌اند. در این میان خبری که در الاختصاص آمده با هر دو دسته متفاوت است. در این اثر بی‌آن‌که منبع خبر ذکر شود از دو شخص دیگر یاد شده‌است.

شخصیت‌های خبر

با بررسی خبر در منابع مزبور معلوم شد، از عاصم بن زیاد به عنوان شخص زاهد و از دو شخص (علاء بن زیاد و ربیع بن زیاد) به عنوان برادر عاصم و فرد متمول یاد شده‌است. در الاختصاص نیز به جای فرزندان زیاد از فرزندان شداد، یکی زیاد بن شداد حارثی به عنوان

شکوه کننده نزد امام علی (ع)؛ دیگری عبیدالله بن شداد، کسی که عابد و ژنده پوش بوده، نام برده شده است؛^{۴۶} بنابراین برای روشن شدن بحث شخصیت های خبر را بررسی می کنیم.

عاصم بن زیاد حارثی

اطلاعات ما راجع به عاصم بن زیاد حارثی تنها گزارشی است که درباره احتجاج امام علی (ع) با او در برخی منابع حدیثی^{۴۷} و ادبی^{۴۸} آمده و شریف رضی آن را مختصر و با اندکی تفاوت بیان کرده است؛^{۴۹} شارحان نهج البلاغه نیز به همان گزارش بسنده کرده اند و اطلاعات بیشتری درباره عاصم به دست نداده اند.^{۵۰} در خبر گفتگوی حضرت علی (ع) با عاصم بن زیاد، از او به عنوان عابد، زاهد و شخص عزلت گزین یاد شده است و برخی معاصران، بی آن که سندی ذکر کنند، او را از اصحاب علی (ع) دانسته اند.^{۵۱} اما با بررسی هایی که نگارنده در منابع مهم تاریخی و رجالی انجام داد،^{۵۲} هیچ گونه اطلاعی درباره عاصم بن زیاد به دست نیامد؛ بنابراین عاصم بن زیاد حارثی در تاریخ ناشناخته است و به احتمال قوی در خبر مذکور به اشتباه از او به جای علاء بن زیاد نام برده شده است.^{۵۳}

۴۶. مفید، الاختصاص، ۱۵۲.

۴۷. اسکافی، ۲۴۳؛ کلینی، ۴۱۰/۱؛ ابوحیان، ۶۴/۹-۶۵.

۴۸. ابن عساکر، ۲۱۳/۲-۲۱۴ و ۲۵۰/۷-۲۵۱.

۴۹. فیض الاسلام، ۶۶۲/۴-۶۶۳، خطبه ۲۰۰.

۵۰. نک. ابن ابی الحدید، ۳۵/۱۱-۳۶؛ صالح، ۳۲۴/۱، خطبه ۲۰۹؛ عبده، ۲۱۳/۲، خطبه ۲۰۴.

۵۱. خوئی، ۲۰۱/۱۰.

۵۲. برای نمونه در رجال نجاشی، رجال کشی و رجال طوسی از عاصم بن زیاد سخنی نرفته است.

۵۳. نک. ادامه مقاله.

علاء بن زیاد حارثی

علاء بن زیاد حارثی که در نهج البلاغه از او به عنوان صحابه امام علی (ع) و شخص متمول یاد شده، در تاریخ ناشناخته است. در منابع تاریخی و رجالی تنها شخصی که با اسم علاء بن زیاد از او یاد شده، علاء بن زیاد بن مَطَر ابونصر بصری یا عَدَوی (د ۹۴ هـ) است. وی از نسل دوم تابعین بود و در زهدورزی شهرت داشت. او از ابوهریره، عمران بن حُصَین و دیگران حدیث نقل می‌کرد و کسانی چون حسن بصری، قَتَادَه و ... از او روایت کرده‌اند.^{۵۴} علاء بن زیاد بصری با توجه به زهدی که داشته به نظر نمی‌رسد از ثروت زیاد و خانه مجلل برخوردار بوده باشد؛ افزون بر این در برخی منابع، علاء بن زیاد بصری یکی از سه دشمن اصلی امام علی (ع) در بصره معرفی شده است.^{۵۵} احتمالاً این دشمنی تا این که سیاسی باشد بیشتر اعتقادی و فکری بوده و به دوره بعد از علی (ع) مربوط بوده است. بنابراین علاء بن زیاد را، آن طور که در نهج البلاغه و برخی منابع دیگر توصیف شده، نمی‌توان به عنوان فرد متمول و از اصحاب علی (ع) برشمرد. بلکه او همان شخص زاهد خبر است که به سبب افراط در زهد موعظه شده است؛ اما در نهج البلاغه و برخی منابع دیگر به جای وی از عاصم بن زیاد یاد شده و خود او در جایگاه شخص متمول قرار گرفته است.

ربیع بن زیاد حارثی

همان گونه که در صفحات پیشین آمد، برخی به جای علاء بن زیاد، ربیع بن زیاد (د ۵۳ هـ) را فرد متمول و مخاطب امام علی (ع) دانسته‌اند. ربیع بن زیاد از فرماندهان فتح ایران بود.^{۵۶}

۵۴. ابن سعد، ۱۶۳/۷؛ بخاری، ۵۰۷/۶؛ ابن حبان، مشاهیر علماء، ۱۴۶/۱؛ ابن کثیر، ۲۶/۹.

۵۵. ثقفی، ۵۵۸/۲. دو فرد دیگر که نسبت به امام علی (ع) کینه و دشمنی داشتند، مُطَرَف بن عبدالله بن شخیر و عبدالله بن شقیق بودند؛ (نک. همانجا).

۵۶. خلیفه بن خیاط، ۷۵؛ طبری، ۱۸۳/۴-۱۸۴.

او در زمان معاویه والی سیستان،^{۵۷} سپس والی خراسان شد.^{۵۸} بنا بر برخی گزارش‌ها او از مخالفان علی (ع) بوده و در جنگ جمل به فرماندهی قبیله مدحج در کنار طلحه و زبیر در برابر آن حضرت جنگیده است.^{۵۹} پس از نبرد جمل نیز از پیوستن او به امام علی (ع) و همراهی با آن حضرت اطلاعی در دست نیست. هرچند وقتی خبر قتل حجر بن عدی در خراسان به او رسید، اندوهگین شد و اعراب را نکوهش کرد،^{۶۰} اما با بررسی‌هایی که در منابع مختلف انجام گرفت شواهد و قرائنی مبنی بر اینکه او از یاران و پیروان علی (ع) بوده باشد به دست نیامد؛ بنابراین به نظر نمی‌رسد امام علی (ع) در منزل ربیع از او عیادت کرده باشد. اگر گفتگویی بین علی (ع) با او انجام گرفته باشد، بایستی بنا بر گفته سبط بن جوزی^{۶۱} ربیع به محضر امام رسیده و توسط آن حضرت به صرف اموالش در راه خدا نصیحت شده باشد.

زیاد بن شداد حارثی

تنها در کتاب الاختصاص از زیاد بن شداد حارثی نام برده شده است؛ در حالی که در منابع تاریخی، رجال و حدیثی شخصی به این اسم شناخته نیست. این که چرا صاحب الاختصاص او را صحابی رسول خدا (ص) معرفی کرده است، دانسته نیست! مگر این که بپذیریم وی زیاد بن شداد را با شداد بن عبدالله که در وفد بنی حارث خدمت پیامبر (ص) رسیده،^{۶۲} اشتباه گرفته باشد؛ البته در این صورت هم به بحث ما کمکی نمی‌شود.

۵۷. ابن اثیر، الکامل، ۱۲۹/۳؛ ابن قتیبه، ۴۴۱.

۵۸. طبری، ۲۱۳/۴؛ بلاذری، فتوح البلدان، ۴۸۹/۲؛ همو، الانساب الاشراف، ۱۵۹/۵.

۵۹. دینوری، ۱۴۷؛ مفید، الجمل، ۱۷۴.

۶۰. طبری، ۲۱۶/۴؛ بلاذری، الانساب، ۲۶۷/۵.

۶۱. سبط بن جوزی، ۴۵۷/۱-۴۵۸.

۶۲. ابن سعد، ۶۰/۶؛ ابن سید الناس، ۲۹۷/۲.

عبیدالله بن شداد

شخصی با اسم عبیدالله بن شداد نیز در تاریخ شناخته نیست. شاید بتوان این احتمال را داد که در الاختصاص به‌جای عبدالله بن شداد،^{۶۳} به اشتباه از عبیدالله بن شداد نام برده شده است. البته ممکن است عبیدالله بن شداد تصحیف عبدالله بن شداد نیز باشد. به هر حال از آن‌جا که در الاختصاص منبع خیر ذکر نشده و به‌جز آن، در منابع دیگر از فرزندان شداد به عنوان مخاطبان امام علی (ع) یاد نشده است؛ بنابراین شخصیت‌های نام‌برده در این اثر قابل اعتنا نیستند.

حقیقت ماجرا

افزون بر این‌که شخصیت‌های خیر مذکور در ابهام‌اند، نکته قابل تأمل دیگر این است که برخی منابع گزارش مشابهی از دیدار حسن بصری با علاء بن زیاد بن مطر ابونصر بصری به دست داده‌اند، که البته بررسی آن می‌تواند به روشن شدن مسئله کمک کند. بنابراین گزارش، یکی از اهالی شام در خواب می‌بیند که علاء بن زیاد جزو اهل بهشت است؛ از این‌رو علاء از خواب و خوراک دوری گزیده و دائم به بیداری، روزه‌داری و عبادت مشغول می‌شود؛^{۶۴} تا این‌که حسن بصری (د ۱۱۰هـ) به توصیه برادر او نزد وی رفته و او را نصیحت می‌کند.^{۶۵}

برخی از منابعی که خیر گفتگوی حسن بصری با علاء بن زیاد را آورده‌اند، هشام بن زیاد را به عنوان برادر علاء بن زیاد معرفی کرده‌اند؛^{۶۶} بنابراین احتمال دارد نام هشام بن زیاد در نهج البلاغه و منابع دیگر به عاصم بن زیاد تصحیف شده باشد؛ اما به نظر نمی‌رسد وی

۶۳. عبدالله بن شداد بن هاد لثی کوفی از تابعین، فقیه و راوی حدیث بود و از اصحاب علی (ع) به‌شمار می‌رفت. او در نهروان آن‌حضرت را یاری کرد و سرانجام در سال ۸۳ هجری در قیام ابن اشعث علیه حجاج بن یوسف شرکت کرد و کشته شد (طبری، ۳۸۲/۶؛ ابن حجر، تهذیب التهذیب، ۳۳۴/۴).

۶۴. مکی، ۴۰۲/۱؛ ابن کثیر، ۲۶/۹؛ ذهبی، تاریخ الإسلام، ۲۵۴/۶-۲۵۵.

۶۵. ابن کثیر، ۲۶/۹؛ ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ۱۱۵/۵؛ مزی، ۵۰۲/۲۲؛ عینی، ۴۲۷/۲.

۶۶. ابن حبان، الثقات، ۵۰۲/۵؛ ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ۱۱۵/۵.

شخص عابد و زاهد خیر باشد. برخی دیگر مانند ابن کثیر (د ۷۷۴هـ)، اسم شخصی که حسن بصری را به نصیحت علاء فراخوانده ذکر نکرده‌اند.^{۶۷} به احتمال زیاد این شخص ربیع بن زیاد بوده‌است، زیرا حسن بصری مدتی کاتب ربیع بوده و رابطه نزدیکی با وی داشته‌است.^{۶۸} هم‌چنین اغلب منابعی که خبر را به علی (ع) نسبت داده‌اند، از ربیع بن زیاد اسم برده‌اند.^{۶۹}

انتساب این خبر از یک سو به علی (ع) و از دیگر سو به حسن بصری دو احتمال را پیش می‌آورد:

احتمال اول این است که اصل ماجرا به علی (ع) مربوط است، ولی برخی آن را به حسن بصری نسبت داده‌اند.^{۷۰} اگر این احتمال درست باشد بایستی شخص زاهد و عزلت-گزین خبر علاء بن زیاد بصری بوده باشد؛ اما شخصی که امام را به نصیحت علاء فراخوانده، یا هشام بن زیاد بوده که به مرور به عاصم بن زیاد تصحیف شده‌است و در نهج البلاغه و برخی منابع علاء بن زیاد زاهد با عاصم بن زیاد (تصحیف هشام بن زیاد) جابه‌جا شده‌اند، یعنی علاء فردی متمول و عاصم فردی زاهد قلمداد شده‌اند؛ یا این که شخص متمول که از امام خواسته تا برادر زاهدش را نصیحت کند، ربیع بن زیاد بوده‌است، اما شریف‌رضی و برخی دیگر به اشتباه به جای او علاء بن زیاد را شخص متمول داستان قرار داده‌اند. البته (برخلاف نظر شارحان و پژوهشگران نهج البلاغه) هیچ‌کدام از این‌ها جزو اصحاب و پیروان علی (ع) نبوده‌اند؛ زیرا عالمان معروف رجالی شیعه، مانند نجاشی (د

۶۷. ابن کثیر، ۲۶/۹.

۶۸. ابن اثیر، اسدالغابه، ۱۶۴/۲؛ کلاباذی، ۱۶۷/۱؛ هنگامی که ربیع بن زیاد حارثی در سال ۴۶ هجری از جانب معاویه عهده‌دار ولایت سیستان شد، حسن بصری به دلیل تسلط بر زبان فارسی و شغل دیوانی، به سمت کاتبی و دبیری ربیع بن زیاد منصوب شد. گفته شده ربیع در همه امور به او اعتماد داشت (نک. حاج منوچهری و شمس، ذیل مدخل «حسن بصری»).

۶۹. نک. صفحات پیشین.

۷۰. ثبوت، مدخل «حسن بصری».

۴۵۰هـ)، گشی (د ۳۳۰ تا ۳۴۰هـ) و شیخ طوسی (د ۴۶۰هـ) که راویان، اصحاب و کارگزاران علی(ع) را معرفی کرده‌اند، از عاصم بن زیاد، علاء بن زیاد و ربیع بن زیاد اسم نبرده‌اند و در منابع دیگر نیز از همراهی آنان با علی(ع) سخنی نرفته‌است؛^{۷۱} بنابراین آن حضرت آنان را، بی‌آن‌که جزو اصحابش باشند، نصیحت کرده و به پرهیز از افراط و تفریط در زندگی و استفاده صحیح از نعمت‌های حلال سفارش نموده‌است.

اما احتمال دوم که می‌توان درباره آن با اطمینان سخن گفت، این است که داستان به حسن بصری مربوط است و گفتگو بین او و علاء بن زیاد انجام گرفته‌است؛ اما در نهج البلاغه و برخی منابع به امام علی(ع) نسبت داده شده‌است. چندین دلیل این احتمال را تقویت می‌کند:

۱. به نظر می‌رسد شباهت نام حسن (بصری) با ابالحسن (کنیه امام علی) سبب شده تا خبر به اشتباه به علی(ع) نسبت داده شود؛
۲. در محتوا و شخصیت‌های خبر در منابعی که آن را به علی(ع) نسبت داده‌اند، اختلاف زیادی دیده می‌شود. که صحت آن را با ضعف مواجه می‌سازد؛
۳. با توجه به زمان درگذشت علاء بن زیاد، در سال ۹۴ هجری، بایستی او در زمان حکومت حضرت علی(ع) در سن پائینی بوده باشد؛ بنابراین به نظر نمی‌رسد بین امام علی(ع) و او دیدار و گفتگویی صورت گرفته باشد. دشمنی او با علی(ع) هم که در منابع ذکر شده،^{۷۲} احتمالاً به دوره بعد از آن حضرت مربوط می‌شود و بیشتر جنبه فکری و اعتقادی داشته‌است؛
۴. حسن بصری با شخصیت‌های خبر قرابت و ارتباط بیشتری داشته‌است؛ وی کاتب

۷۱. با جستجویی که در کتابخانه‌های الکترونیکی و نرم‌افزارهای مجموعه کتب تاریخی، حدیثی و... انجام گرفت، اطلاعی در این خصوص به دست نیامد.

۷۲. ثقفی، ۵۵۸/۲.

ربیع بن زیاد بوده^{۷۳} و از علاء بن زیاد نیز روایت می‌کرده است؛^{۷۴} در حالی که این دو شخص، همان‌طور که گذشت، نسبت به علی (ع) کینه و دشمنی داشته‌اند؛ از این رو این که حسن بصری علاء بن زیاد را به میانه‌روی در عبادت توصیه کرده باشد، مناسب‌تر به نظر می‌رسد.

نتیجه

همان‌گونه که گذشت خبر مذکور به‌رغم تفاوت در لفظ، اختلاف در شخصیت‌ها و ابهام در راویان آن به‌نظر می‌رسد اصالت داشته باشد؛ زیرا خبر از اوایل سده سوم هجری به بعد در منابع گوناگون حدیثی، ادبی و ... نقل شده است. با بررسی خبر و شخصیت‌های آن معلوم شد که به‌سبب عدم اطلاعات درباره عاصم بن زیاد حارثی، وی در تاریخ ناشناخته است ولی در نهج البلاغه و سایر منابع به اشتباه از او به عنوان شخص زاهد یاد شده است. علاء بن زیاد بصری نیز شخصی عابد و زاهد بوده، اما به اشتباه از او به عنوان شخص متمول یاد شده است. اگر انتساب خبر به امام علی (ع) صحت داشته باشد، که ضعیف است، در این صورت شخصیت‌های اصلی خبر ربیع بن زیاد یا هشام بن زیاد (تصحیف شده به عاصم بن زیاد) شخص متمول و علاء بن زیاد بصری شخص زاهد خبر خواهند بود. به هر حال دلیل و شاهدی مبنی بر همراهی و پیروی این اشخاص از علی (ع) در دست نیست. به نظر می‌رسد شباهت نام حسن (بصری) با ابوالحسن (کنیه امام علی) سبب شده تا برخی خبر را به جای حسن بصری به علی (ع) نسبت دهند. زیرا مصاحبت و قرابت حسن بصری با شخصیت‌های خبر (علاء بن زیاد و ربیع بن زیاد) از یک سو و کینه و دشمنی علاء بن زیاد و ربیع بن زیاد با علی (ع) از دیگر سو، صحت انتساب خبر به حسن بصری را قوی‌تر می‌سازد.

۷۳. ابن اثیر، اسدالغابه، ۱۶۴/۲؛ کلاباذی، ۱۶۷/۱.

۷۴. بخاری، ۵۱۱/۶؛ ابن جوزی، آداب‌الحسن‌البصری، ۵۸؛ ابن حجر، تهذیب‌التهذیب، ۲۰/۸.

کتابشناسی

- ابن ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هبة‌الله، شرح نهج البلاغه، به کوشش محمد ابوالفضل ابراهیم، قم، انتشارات آية الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ق.
- ابن اثیر جزری، علی بن محمد، اسد الغابة فی معرفة الصحابه، تهران، انتشارات اسماعیلیان، بی‌تا. همو، الكامل فی التاریخ، بیروت، دارصادر - داربیروت، ۱۳۸۵ق.
- ابن جوزی، ابوالفرج جمال‌الدین عبدالرحمن بن علی بن محمد، آداب‌الحسن‌البصری و زهده و مواظبه، به کوشش سلیمان الحرش، بیروت، دارالانوار، ۱۴۲۹ق/۲۰۰۸م؛ همو، تلیس ابلیس، بیروت، دارالفکر للطباعة والنشر، ۱۴۲۱ق/۲۰۰۱م.
- ابن حبان، محمد بن حبان بن احمد، الثقات، حیدرآباد، دائرة المعارف العثمانية، ۱۳۹۳ق. همو، مشاهیر علماء الامصار و اعلام فقهاء الاقطار، به کوشش مرزوق علی ابراهیم، المنصوره، دارالوفاء للطباعة و النشر و التوزیع، ۱۴۱۱ق/۱۹۹۱م.
- ابن حجر عسقلانی، ابوالفضل احمد بن علی، تهذیب التهذیب، حیدرآباد، دائرة المعارف العثمانية، ۱۳۲۵-۱۳۲۷ق.
- همو، لسان‌المیزان، بیروت، مؤسسة الاعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۰ق/۱۹۷۱م.
- ابن خلکان، ابوالعباس شمس‌الدین احمد بن محمد، وفيات الاعیان و انباء ابناء الزمان، به کوشش إحسان عباس، بیروت، دارصادر، ۱۹۶۸م.
- ابن سعد، محمد بن سعد، الطبقات‌الکبری، به کوشش محمد عبدالقادر عطا، بیروت، دارالکتب العلمية، ۱۴۱۰ق.
- ابن عبدربه، ابو عمر شهاب‌الدین احمد بن محمد، العقد الفريد، بیروت، دارالکتب العلمية، ۱۴۰۴ق.
- ابن غضائری، احمد بن حسین، الرجال، به کوشش محمدرضا حسینی جلالی، قم، موسسه علمی فرهنگی دارالحديث، ۱۴۲۲ق.
- ابن قتیبه، أبو محمد عبدالله بن مسلم بن قتیبة دینوری، المعارف، به کوشش ثروت عکاشة، القاهرة، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ۱۹۹۲م.
- ابن کثیر، ابوالفداء اسماعیل بن عمر بن کثیر الدمشقی، البداية و النهاية، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۷ق.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق، الفهرست، ترجمه و به کوشش محمدرضا تجدد، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۶ش.

- ابوحيان توحيدى، على بن محمد بن العباس، البصائر و الذخائر، به كوشش و داد القاضى، بيروت، دارصادر، ۱۴۰۸ق.
- إسكافى، ابوجعفر، المعيار و الموازنة فى فضائل على بن ابى طالب(ع)، به كوشش محمدباقر محمودى، ۱۴۰۲ق.
- امين، سيد محسن، اعيان الشيعة، به كوشش حسن امين، بيروت، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۳ق/۱۹۸۳م.
- امينى، محمدهادى، اصحاب الامام اميرالمؤمنين و الرواة عنه، بيروت، دارالغدیر/ دارالكتاب الاسلامى، ۱۴۱۲ق.
- باباى آملی، ابراهيم، فرهنگ اعلام نهج البلاغه، قم، آيين دانش، بی تا.
- بخارى، محمد بن اسماعيل بن ابراهيم، التاريخ الكبير، حيدرآباد - دکن، دائرة المعارف العثمانية، بی تا.
- بلاذرى، أحمد بن يحيى، انساب الاشراف، به كوشش محمدباقر محمودى، بيروت، مؤسسة الاعلمى للمطبوعات، ۱۳۹۴ق.
- همو، فتوح البلدان، به كوشش صلاح الدين المنجد، القاهرة، مكتبة النهضة المصرية، ۱۹۵۷م.
- بيات، على، «احنف بن قيس»، دائرة المعارف بزرگ اسلامى، جلد ۷، تهران، مركز دائرة المعارف بزرگ اسلامى، ۱۳۷۵ش.
- تسترى (شوشترى)، محمدتقى، بهج الصباغة فى شرح نهج البلاغة، به كوشش احمد پاكتنجى، تهران، بنياد نهج البلاغه، ۱۳۶۸ش.
- همو، قاموس الرجال، جامعه مدرسين حوزه علميه قم، دفتر انتشارات اسلامى، ۱۴۱۲ق.
- ثبوت، اكبر، «حسن بصرى»، دانشنامه جهان اسلام، جلد ۱۳، زير نظر غلامعلى حداد عادل، تهران، بنياد دايرة المعارف اسلامى، ۱۳۸۸ش.
- ثعالبى، ابومنصور عبدالملك بن محمد بن اسماعيل، يتيمة الدهر فى محاسن اهل العصر، به كوشش مفيد محمد قمحيه، بيروت، دارالكتب العلميه، ۱۴۰۳ق/۱۹۸۳م.
- تقفى، ابراهيم بن محمد بن سعيد بن هلال، الغارات، به كوشش جلال الدين محدث، تهران، انجمن آثار ملي، ۱۳۹۵ق.
- جعفرى، سيد محمد مهدى، سيدرضى، تهران، طرح نو، ۱۳۷۵ش.
- حاج منوچهرى، فرامرز و محمدجواد شمس، «حسن بصرى»، دائرة المعارف بزرگ اسلامى، جلد ۲۰، تهران، مركز دائرة المعارف بزرگ اسلامى، ۱۳۹۲ش.

تأملی درباره اعلام خطبه‌ای از نهج البلاغه: علاء بن زیاد و عاصم بن زیاد / ۲۳

حرانی، ابن شعبه، تحف العقول عن آل الرسول، تحقیق علی‌اکبر غفاری، قم، انتشارات اسلامی، ۱۴۰۴ق.

خلیفة بن خیاط، ابوعمر، تاریخ خلیفة بن خیاط، به کوشش مصطفی نجیب فواز و حکمت کشلی فواز، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ق.

خوئی، سیدابوالقاسم، معجم رجال الحدیث و تفصیل طبقات الرواة، قم، دفتر آیة الله العظمی خوئی، ۱۴۰۹ق.

دینوری، ابوحنیفة احمد بن داود بن وند، اخبار الطوال، به کوشش عبدالمنعم عامر، مراجعه جمال‌الدین شیال، قم، منشورات الرضی، ۱۳۶۸ش.

ذهبی، شمس‌الدین، تاریخ الإسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام، المكتبة التوفیقیة، بی‌تا. همو، سیر اعلام النبلاء، قاهره، دارالحدیث، ۱۴۲۷ق/ ۲۰۰۶م.

همو، میزان الاعتدال فی نقد الرجال، به کوشش علی محمد البجاوی، بیروت، دارالمعرفة للطباعة و النشر، ۱۳۸۲ق.

راوندی، قطب‌الدین سعید بن هبة الله، منهج البراعة فی شرح نهج البلاغه، قم، مكتبة آية الله المرعشي النجفی العامه، ۱۴۰۶ق.

زمخشري، محمود بن عمر، ربیع الأبرار و نصوص الأخبار، به کوشش عبدالامیر مهنا، بیروت، مؤسسة الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۲ق/ ۱۹۹۲م.

سبط بن جوزی، یوسف بن قزاوغلی، تذکرة الخواص من الامة فی ذکر خصائص الانمة، تحقیق حسین تقی زاده، قم، مرکز الطباعة و النشر، ۱۴۲۶ق.

سرخسی نیشابوری، علی بن ناصر، اعلام نهج البلاغه، به کوشش عزیزالله عطاردی قوچانی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی - سازمان چاپ و انتشارات، ۱۴۱۵ق.

سید رضی، نهج البلاغه، به کوشش عطاردی قوچانی، تهران، بنیاد نهج البلاغه، ۱۴۱۳ق.

شهرستانی، سید هبة الله بن دیگران، مقالاتی پیرامون نهج البلاغه، تهران، بنیاد نهج البلاغه، ۱۳۸۷ش. صالح، صبحی، نهج البلاغه، قم، مرکز البحوث الاسلامیه، ۱۳۷۴ش.

طبرسی، تفسیر مجمع‌البیان، تحقیق و تعلیق: لجنة من العلماء و المحققین الأخصائیین، بیروت، مؤسسة العلمی للمطبوعات، ۱۴۱۵ق/ ۱۹۹۵م.

طبری، محمد بن جریر، تاریخ الرسل و الملوك، به کوشش محمد ابولفضل ابراهیم، بیروت، ۱۴۰۸ق.

- طوسى، محمد بن حسن، رجال، به كوشش جواد قيومى اصفهانى، دفتر انتشارات اسلامى جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ١٣٧٣ ش.
- همو، اختيار معرفة الرجال، تصحيح و تعليق: ميرداماد الاسترآبادى، به كوشش سيد مهدى رجائى، قم، مؤسسة آل البيت (ع)، ١٤٠٤ ق.
- عبده، محمد، شرح نهج البلاغه، تحقيق محمد محبى الدين، مصر، مطبعة الاستقامة، بى تا.
- العينى، بدرالدين، مغانى الاختيار فى شرح اسامى رجال معانى الاثار، به كوشش محمد حسن محمد حسن إسماعيل، بيروت، دار الكتب العلمية، ١٤٢٧ ق/ ٢٠٠٦ م.
- فاضلى، محمد، «ابن خشاب، ابومحمد»، دائرة المعارف بزرگ اسلامى، جلد ٣، تهران، مركز دائرة المعارف بزرگ اسلامى، ١٣٨٣ ش.
- فيض الاسلام اصفهانى، على نقى، ترجمه و شرح نهج البلاغه، تهران، سازمان چاپ و انتشارات فقيه، ١٣٦٨ ش.
- كشى، محمد بن عمر، رجال الكشى - اختيار معرفة الرجال، به كوشش محمد بن حسن طوسى و حسن مصطفى، مشهد، مؤسسه نشر دانشگاه مشهد، ١٤٠٩ ق.
- كلابادى، أحمد بن محمد بن الحسين بن الحسن، الهداية و الإرشاد فى معرفة أهل الثقة و السداد، به كوشش عبدالله الليثى، بيروت، دارالمعرفة، ١٤٠٧ ق.
- كلينى، محمد بن يعقوب، الكافى، به كوشش على اكبر غفارى و محمد آخوندى، تهران، دارالكتب الإسلاميه، ١٤٠٧ ق.
- كيدرى بيهقى، قطب الدين، حدائق الحقائق فى شرح نهج البلاغه، به كوشش عزيزالله العطارى، تهران، مؤسسه نهج البلاغه، ١٣٧٥ ش.
- لسانى فشاركى، محمدعلى، «ابن معتز»، دائرة المعارف بزرگ اسلامى، زير نظر كاظم موسى بجنوردى، تهران، مركز دائرة المعارف بزرگ اسلامى، ١٣٧٧ ش.
- مامقانى، عبدالله، تنقيح المقال فى علم الرجال، به كوشش محمدرضا مامقانى و محى الدين مامقانى، قم، مؤسسه آل البيت لاحياء التراث، ١٤٢٣ ق.
- مجلسى، محمّدباقر بن محمّد تقى، بحار الانوار، مؤسسة الوفاء، ١٤٠٣ ق.
- مدرس، ميرزا محمدعلى، ریحانة الادب، انتشارات خيام، ١٣٦٩ ش.
- مزى، جمال الدين يوسف بن عبد الرحمن بن يوسف، تهذيب الكمال فى اسماء الرجال، به كوشش بشار عواد معروف، بيروت، مؤسسة الرسالة، ١٤٠٠ ق - ١٩٨٠ م.

تأملی درباره اعلام خطبه‌ای از نهج البلاغه: علاء بن زیاد و عاصم بن زیاد / ۲۵

مسعودی، علی بن حسین، مروج الذهب، به کوشش محمد محیی الدین عبدالحمید، مصر، مطبعة السعادة، بی تا.

معارف، مجید و محمدعلی حیدری مزرعه آخوند، «کاوشی در پدیدآورنده کتاب الاختصاص»، حدیث پژوهی، شماره ۲۰، پاییز و زمستان ۱۳۹۷ش.

مفید، محمد بن محمد، الإختصاص، به کوشش علی اکبر غفاری و محمود محرمی زرنندی، قم، المؤتمر العالمی لألفية الشيخ المفید، ۱۴۱۳ق.

همو، الجمل أو النصرة فی حرب البصرة، نجف، المطبعة الحیدریه، ۱۴۰۳ق.

مکی، ابوطالب محمد بن علی، قوت القلوب، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۷ق.

مهدوی دامغانی، محمود، جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، نشر نی، ۱۳۷۵ش.

ناظم زاده قمی، سیداصغر، اصحاب امام علی (ع): شرح زندگی ۱۱۱۰ صحابی امیرالمومنین (ع)، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۶ش.

نجاشی، ابی العباس احمد بن علی، رجال النجاشی، به کوشش سید موسی شبیری زنجانی، قم، مؤسسه النشر الإسلامی، ۱۴۰۷ق.

یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب بن واضح، مشاکلة الناس لزمانهم، به کوشش ولیم ملورد، بیروت، دارالکتاب الجدید، بی تا.